

Bahasa dan Feminisme dalam Filem Shuhaimi Baba

NORFAIZAH GHAZALI
FAZILAH HUSIN
Universiti Putra Malaysia

ABSTRAK

Kajian ini adalah tentang aspek kebahasaan dan feminisme dalam filem Melayu bergenre seram, yang diarahkan oleh salah seorang pengarah wanita prolifik di Malaysia. Pengarahan seorang wanita mempunyai kemungkinan untuk bernuansakan feminisme dalam persembahannya. Hal tersebut, dalam konteks kajian ini, akan diteliti daripada aspek pemilihan perkataan dan ayat-ayat yang membentuk dialog para watak. Bahasa atau dialog dalam filem penting dalam menyampaikan sesebuah penceritaan yang dibantu oleh aspek-aspek perfileman yang lain, termasuklah sinematografi, kesan bunyi dan muzik, simbol visual dan serta estetika. Shuhaimi Baba adalah antara pengarah filem tersohor di Malaysia yang telah mengarah dan menerbitkan filem-filem penting dalam industri perfileman Malaysia serta telah menerima pelbagai pengiktirafan di peringkat antarabangsa. Beberapa filem beliau telah mengangkat dan meletakkan wanita dan imejnya sebagai subjek penceritaan. Kajian ini bertujuan untuk menganalisis aspek bahasa dalam konteks feminisme yang digunakan dalam filem Shuhaimi Baba berjudul *Pontianak Harum Sundal Malam I* (2004). Bahasa feminisme dalam konteks kajian ini adalah bahasa yang dituturkan oleh watak-watak dalam filem Shuhaimi Baba yang memperlihatkan tentang kekuasaan wanita. Gambaran tersebut dipaparkan melalui pertuturan dialog watak dan antara watak-watak yang dicipta serta melalui visual yang merangkumi segala aspek yang dapat dilihat oleh penonton. Kajian ini menggunakan kaedah analisis tekstual dan pendekatan feminisme pascamoden (*postmodern feminism*). Bahasa dalam filem ini memaparkan wanita yang mempunyai keperibadian yang kuat, kuasa dan pembuat keputusan.

Kata kunci: *Imej wanita, feminisme pascamoden, filem Melayu, dialog, subjek penceritaan.*

The Language and Feminism in Shuhaimi Baba Films

ABSTRACT

This study is about language and feminism aspects in the horror genre of Malay films, directed by one of the prolific women directors in Malaysia. A woman directing tend to be feminism in the sense of the performance. That case, in this study, would be analyzed from the selected of vocabularies and the form of sentences of the characters. Language or dialogue in the film important in delivering a story assisted by other aspects of the film, including cinematography, sound effects, music, visual symbols, and aesthetics. Shuhaimi Baba is one of the leading film directors in Malaysia who has directed and produced important films in the Malaysian film industry and has received numerous international recognition. In some of her films, she has used the image of women as the subject of storytelling. The purpose of this study was to analyze language aspects in the context of feminism used in the Shuhaimi Baba film, *Pontianak Harum Sundal Malam I* (2004). The language of feminism in the context of this study is a speech that can indicate female power. It was shown through character dialogue as well as through visuals that encompass all aspects that viewers can see. This study has used the textual analysis method and the postmodern feminism approach. The language in this film shows a woman with a strong personality, power and decision maker.

Keywords: *Image of women, postmodern feminism, Malay film, dialogue, subject of storytelling.*

PENGENALAN

Pembicaraan tentang wanita dalam filem kerap menjuruskan wanita sebagai subjek penceritaan untuk menggambarkan kedudukan wanita dalam masyarakat Melayu oleh pengarang wanita dan lelaki. Walaupun masyarakat Melayu telah memasuki arus kehidupan moden di mana masyarakat Melayu tidak hanya tinggal di kawasan kampung dan pedalaman tetapi telah berada di kawasan bandar dan kota. Tetapi peranan tradisional sebagai suri rumah, pengasuh anak-anak dan penyambut tetamu atau penyeri majlis masih lagi kekal hingga ke hari ini. Peranan tersebut kemudian dikaitkan sebagai imej yang rendah berbanding kedudukan lelaki yang dianggap sebagai pemimpin, pembuat keputusan dan ketua keluarga. Situasi ini antara faktor wanita kerap kali digambarkan sebagai kaum yang lemah, kedudukan mereka direndahkan, suara dibisukan, berperwatakan emosional, serta memiliki sifat-sifat yang negatif, yang boleh menjatuhkan martabat seorang wanita. Imej wanita pula sering dikaitkan dengan isu stereotaip seperti terlibat dengan masalah rumahtangga, gejala sosial, berpendidikan rendah, selain perspektif ideologi patriarki yang masih lagi mendominasi penampilan wanita di layar perak mahupun kaca televisyen.

Filem bersumberkan skrip yang ditulis khusus untuk produksi yang dirancang atau ditulis semula berdasarkan sumber-sumber naratif sedia ada seperti novel dan dokumentari. Pada suatu ketika, penglibatan golongan wanita sebagai penulis dalam konteks industri perfileman Malaysia memang kurang dan agak lambat berbanding penulis lelaki lantaran kekangan budaya dan adat resam, sedangkan sebenarnya kemunculan penulis wanita dalam industri penulisan dan pengarah adalah sangat penting dalam mengengahkan isu-isu wanita berdasarkan pengalaman dan pemerhatian oleh mereka sendiri (Rosnah, 2003). Sejak bermulanya industri perfileman tanah air pada awal abad ke-20, kaum wanita tidak memiliki peranan yang besar sebagaimana lelaki yang bertindak sebagai penerbit, pengarah dan penulis skrip. Mereka masih lagi mengisi tanggungjawab utama sebagai pelakon dengan pelbagai peranan termasuklah manusia yang terpinggir seperti watak ibu yang lemah, mudah menangis, isteri yang terlalu menurut perintah suami sehingga membawa kepada kehidupan tidak bermoral dan watak anak yang hidupnya liar. Pemaparan watak-watak dengan imej yang lemah dan negatif ini sebenarnya memberikan kesan jangka panjang terhadap wanita daripada perspektif masyarakat. Hal ini kerana, filem merupakan antara medium komunikasi tidak langsung dan hiburan yang mampu dinikmati secara meluas termasuklah melalui penayangan di kaca televisyen dan dalam bentuk rakaman video. Imej yang ditinggalkan melalui gambar dalam filem akan berada lama dalam memori dan kefahaman penonton. Namun, dari masa ke semasa wanita mampu mencipta nama dan kini boleh duduk sama rendah dan berdiri sama tinggi dengan lelaki. Kemunculan pengarah wanita disebabkan dorongan rasa protes terhadap golongan lelaki yang dilihat tidak berlaku adil dalam memaparkan masalah yang dihadapi oleh wanita dengan tulus dan saksama (Noorjan, 1994, hlm.34).

Kehadiran pengarah wanita dalam industri perfileman Malaysia, memecahkan dominasi lelaki terhadap bidang ini. Dominasi lelaki dalam industri perfileman bukan sahaja berlaku di Malaysia dan Nusantara malah dalam industri perfileman utama dunia seperti *Hollywood*, *Bollywood*, Hong Kong dan China. Malaysia, khasnya filem Melayu, mempunyai pengarah filem wanita pertama pada tahun 1980 melalui Saadiah Ahmad Daud yang mengarahkan "Ceritaku Ceritamu" di bawah terbitan Anang Enterprise. Walau bagaimanapun, Saadiah tidak meneruskan kariernya sebagai pengarah sebaliknya memilih untuk memberikan komitmen sebagai pelakon (PNM, 2001). Filem ini telah pun memperlihatkan aspirasi wanita ketika itu yang mahu berdikari dan berusaha untuk

mencapai cita-cita hingga sanggup mengambil langkah berhijrah ke bandar. Wanita melalui filem ini tidak lagi mengambil langkah selesa untuk hanya tinggal di rumah menguruskan hal ehwal rumah tangga. Mereka mahu mencapai cita-cita dan sekaligus menyumbang dalam pelbagai bidang sebagaimana dilakukan oleh kaum lelaki. Watak utama dalam filem ini, Hasnah, tidak mencapai apa yang dicita-citakannya, untuk menjadi pereka fesyen, dan terpaksa pulang ke kampung kerana masalah peribadi dan kehidupan yang masih belum mampu ditanganinya semasa di bandar. Filem ini memperlihatkan percubaan untuk memaparkan watak yang bertentangan dan tidak terlalu tipikal sebagaimana yang kerap ditampilkan di filem yang masih berorientasikan wanita dengan imej stereotaip dan berdasarkan sistem patriarki. Secara amnya, boleh dikatakan bahawa wujudnya perubahan dalam kalangan wanita sendiri dalam menangani nasib mereka. Penglibatan pengarah wanita dalam penghasilan filem memberikan ruang dan peluang untuk mereka menampilkan hasrat dan pandangan wanita terhadap aspek kehidupan, kemasyarakatan, tentang kehendak dan pemikiran mereka selain berkongsi pengalaman yang menyumbang kepada perjuangan oleh wanita untuk wanita dan individu di sekeliling mereka seperti keluarga dan sahabat.

Kajian ini adalah pemerian tentang wanita melalui bahasa feminisme dalam filem seram arahan salah seorang pengarah wanita dari industri perfileman Malaysia, Shuhaimi Baba. Filem seram yang wujud pada sekitar abad ke-19 dan ke-20 merupakan lanjutan rasa ketidakpuashatian golongan *proletarian* (buruh) terhadap golongan *bourgeois* (kelas sosial). Filem-filem seram pada ketika itu dijadikan sebagai medium pemberontakan dan kritikan terhadap golongan *bourgeois* (Haswida, 2006). Dalam konteks rantau Asia, filem seram berperanan sebagai revolusi sosial dari aspek bentuk, klasifikasi dan pencirian hantu yang berbeza dan konsep hantu yang lebih dikuasai oleh watak wanita. Kebiasaannya dalam filem seram mempunyai plot yang sama iaitu watak yang teraniaya, menurut tafsiran feminis serta watak wanita yang mati dibunuh akan hidup kembali untuk membalas dendam terhadap orang yang membunuhnya seperti filem *Nang Nak* dan *The Shutter* (Thailand), *Raaz* (India) dan *Pontianak Harum Sundal Malam* (Malaysia). Fenomena wanita sebagai penggerak atau watak utama dalam filem seram membawa bersama persoalan dan permasalahan yang berkaitan dengan mereka, sekaligus genre ini telah berperanan untuk membicarakan isu-isu sekitar golongan ini, dan dianggap sebagai medium pemberontakan wanita (Haswida, 2006).

Norhayati (2012b) menyatakan bahawa terdapat perbezaan bahasa yang digunakan dalam menampilkan watak lelaki dan wanita dalam karya. Bahasa lelaki dicipta berdasarkan tanggapan dan pemikiran lelaki serta tidak mewakili atau melambangkan pemikiran dan sifat wanita. Menurut Showalter (1982), pemahaman dan tanggapan wanita banyak terbentuk berdasarkan bahasa lelaki kerana wanita bergantung kepada bahasa ciptaan lelaki. Tambahnya lagi wanita perlu memiliki dan memanfaatkan bahasa mereka sendiri bagi mengekspresikan perasaan dan pendapat mereka. Justeru, makalah ini dihasilkan untuk mengemukakan dialog-bahasa yang digunakan oleh pengarah wanita dalam mengangkat martabat dan kekuasaan wanita menerusi filem karya Shuhaimi Baba yang merupakan pengarah bagi syarikat penerbitannya sendiri iaitu Pesona Pictures Sdn. Bhd. Shuhaimi Baba adalah sutradara yang banyak mempamerkan watak wanita moden yang tidak terikat dengan peranan domestik, meninggalkan tradisi wanita tipikal dan lari dari dunia kebiasaan. Filem beliau turut memberi penekanan kepada kesamarataan hak di mana wanita yang ditonjolkan mempunyai kuasa, peranan dan hak yang sama seperti kaum lelaki. Hal ini dikatakan selari dengan gagasan feminisme yang menekankan persamaan situasi antara

lelaki dan wanita (Zalila, 2004). Malah, pendapat tersebut disokong dengan pernyataan Zakaria (2004) bahawa pengarah Shuhaimi Baba mengangkat isu wanita dalam filem-filemnya seperti *Selubung*, *Layar Lara*, *Mimpi Moon* dan *Pontianak Harum Sundal Malam*. Shuhaimi Baba dilihat memperjuangkan pemikiran perjuangan wanita dalam mendapatkan haknya bagi mencetuskan kesedaran kepada masyarakat tentang hak dan kebebasan wanita seperti yang diperoleh lelaki. Penghasilan filem seram *Pontianak Harum Sundal Malam I* merupakan satu kejayaan apabila menerima pelbagai pengiktirafan daripada dalam dan luar negara. Pengiktirafan ini merupakan suatu pencapaian yang membanggakan kepada filem bergenre seram Malaysia setelah sekian lama genre ini kurang menonjol, kurang menampilkan idea-idea yang segar dan baru serta merosot jumlah penerbitannya. Filem ini juga tercalon dan berjaya memenangi beberapa anugerah dalam anugerah Festival Filem Malaysia, Festival Filem Antarabangsa (*Film Industry Technician Oscar Nite Estepona* dan *Horror & Fantasy Film Festival*) serta Festival Filem Asia Pasifik.

SOROTAN LITERATUR

Berdasarkan tinjauan literatur, beberapa kajian berkaitan tajuk kajian ini telah dilaksanakan termasuklah kajian yang dibuat oleh Siti Hajar (2004) yang meneliti ekspresi pengalaman wanita dalam karya wanita. Aspek yang diteliti mencakupi pembentukan semula identiti baru citra wanita, membetulkan sistem penandaan lelaki dan jawapan kepada berbagai-bagai tanggapan salah yang dikemukakan oleh pemikir lelaki tentang wanita. Hasil kajian menemukan bahawa suatu komuniti mental, emosi dan rohani perlu diwujudkan dalam masyarakat wanita sebagaimana yang dikehendaki oleh golongan feminis. Umpamanya, wanita hanya berdiam apabila diseksa, dipukul dan dikasari. Golongan feminis tidak mahu wanita terus direndahkan, oleh itu wanita digalakkan mempunyai sistem komunikasi mereka sendiri supaya berani untuk bersuara dan salah satu wadah yang wajar dijadikan saluran adalah bidang penulisan.

Wahab (2004) telah meneliti filem-filem arahan Yusuf Haslam yang merupakan antara filem yang berjaya pada dekad 1990-an dan awal 2000-an. Walaupun filem-filem beliau cukup popular dalam kalangan penonton berdasarkan kutipan tiket (*box office*), namun begitu berbeza keadaannya dengan penerimaan para pengkritik dan pemerhati filem, filem beliau kurang mendapat perhatian kelompok ini dan seringkali dikritik. Artikel ini telah menganalisis watak-watak wanita dalam filem arahan Yusuf Haslam melalui karya beliau yang memfokuskan tentang persoalan wanita, antaranya ialah filem *Sembilu* (1994), *Sembilu II* (1995), *Maria-Mariana* (1996), *Gemilang* (1997), *Bara* (1999), *Pasrah* (2000) serta *Janji Diana* (2003). Penelitian turut meliputi drama televisyen bersiri terkenal pengarah tersebut iaitu *Gerak Khas* (2001). Walaupun drama ini tidak berfokuskan kepada persoalan wanita, namun wanita masih mempunyai peranan penting dalam menggerakkan penceritaan. Melalui filem-filem tersebut, Wahab Hamzah mendapati bahawa watak wanita merupakan watak yang menjadi fokus dalam kesemua filem Yusuf Haslam. Beliau merujuk kepada persoalan-persoalan yang diketengahkan atau daripada judul-judulnya serba-sedikit sudah memberikan gambaran tentang peranan watak wanita bakal menjadi fokus utama penceritaan, antaranya *Maria-Mariana* dan *Janji Diana*. Manakala, jika dilihat dalam filem lainnya seperti *Gemilang* (1997), *Bara* (1999), *Pasrah* (2000) dan *Gerak Khas* (2001) walau pun tidak menumpukan sepenuhnya tentang persoalan wanita, tetapi wanita masih mempunyai peranan yang besar. Menurut Wahab lagi, walaupun wanita yang ditonjolkan dalam filem Yusuf Haslam ialah wanita moden yang bercita rasa tinggi dan hidup di kota,

namun mereka masih mengekalkan elemen tradisi melalui hubungan kekeluargaan dan persoalan moral yang dititikberatkan atau ditonjolkan oleh pengarah.

Kajian lain mengenai feminisme dalam filem Melayu telah dijalankan oleh Mohd Ghazali (2008). Kajian ini memfokuskan kepada aspek pemikiran dalam filem yang diterbitkan dalam abad ke-21, yang diwakili filem *Paloh*, *Embun*, *Pontianak Harum Sundal Malam I* dan *Puteri Gunung Ledang*. Antara pemikiran yang disenaraikan melalui kajian ini termasuklah tentang perjuangan terhadap kedudukan wanita dalam status sosial dan budaya, misalnya dalam filem *Pontianak Harum Sundal Malam I* dipaparkan penentangan watak puntianak terhadap lelaki yang cuba untuk memanipulasi wanita. Puntianak dalam masyarakat Melayu dikaitkan kewujudannya dengan kaum wanita yang mati semasa melahirkan anak pertama, berasal daripada kepercayaan animisme yang bergantung hidup kepada alam semulajadi. Walaupun agama Islam secara teoritikalnya telah mengambilalih kepercayaan dan pegangan masyarakat Melayu tetapi amalan lama masih lagi melingkari dan membentuk budaya sosial mereka. Puntianak adalah antara roh yang dipuja oleh masyarakat ketika itu, yang dianggap oleh mereka sebagai entiti yang mempunyai sejenis kuasa ke atas masyarakat (Syamsul, 2013). Norhayati (2012a) menjalankan kajian mengenai wanita yang menurut beliau mempunyai pengalaman, suara, keinginan, wawasan, bahasa dan budaya mereka sendiri. Pengkaji telah mengemukakan permasalahan kajian dengan menyatakan bahawa wanita telah dijadikan objek penceritaan, pengalaman wanita dipinggirkan dan menyerlahkan *male-centredness*. Kajian ini menggunakan teori feminisme Cheri Register sebagai asas membicarakan persoalan berkaitan wanita, termasuklah tentang membantu mewujudkan persefahaman budaya lelaki-wanita, menyediakan peranan contoh, memupuk semangat persaudaraan wanita dan menimbulkan kesedaran kepada khalayak dalam karya novel *Lentera Mustika* oleh Nisah Haron. Beliau mendapati bahawa, novel tersebut telah merakamkan pengalaman wanita sebenar dalam mengangkat martabat dan kedudukan kaum wanita khususnya dari aspek sosial dan sosio ekonomi melalui watak Ainur Mustika, Dahlia, Jasmarina dan Badariah dan secara tidak langsung melengkapkan kesemua ciri *Lentera Mustika* sebagai karya feminis.

Rahmat (2014) telah menjalankan kajian untuk mengesan kehadiran wanita dalam industri sinema atau perfileman di Indonesia, dan mendapati jumlahnya hampir sama dengan jumlah penglibatan kaum lelaki. Namun, walau pun ramai wanita yang menceburi industri ini, mereka sering mendapat stereotaip yang negatif. Wanita masih dianggap menjual kecantikan, keseksian dan tingkah laku yang diinginkan oleh kaum lelaki. Penulis telah menggunakan penulisan Hein (2006) sebagai bahan rujukan utama dalam penulisan artikel ini. Menurutnya, kajian mengenai representasi wanita dalam industri perfileman tidak lari daripada kajian tentang feminisme yang menuntut emansipasi atau kesaksamaan hak dengan lelaki. Gerakan ini merupakan gerakan untuk membebaskan kaum wanita yang telah terbahagi kepada aliran feminisme liberal, radikal, anarkis, marxis dan feminisme sosialis. Justeru, untuk menghuraikan tajuk tersebut, pengkaji telah menggariskan dua objektif kajian iaitu untuk melihat lahir dan berkembangnya stereotaip negatif wanita dalam industri perfileman dan objektif kedua ialah tentang pengamatan penulis terhadap penampilan wanita dalam beberapa buah filem nasional yang tidak dinyatakan tajuknya secara terperinci dan penulis telah mengaplikasikan teori konstruksi sosial media massa yang dikembangkan daripada teori konstruksi sosial dari Peter L. Berger dan Luckmann yang menurut mereka media massa menjadi pembolehubah yang sangat dominan dalam merekonstruksi sosial selain turut menggunakan kaedah kepustakaan, pemerhatian dan dokumentasi. Kajian ini mendapati bahawa kehadiran wanita dalam sesebuah filem adalah

sekadar memenuhi naluri *scopophilia* yang ada dalam diri penonton filem, terutama lelaki. Mereka lebih dianggap sebagai pelengkap yang hanya dilihat dari sudut fizikalnya semata-mata. Selain itu, penampilan negatif wanita dalam industri ini juga turut disebabkan sikap wanita yang menganggap kehadiran mereka dalam industri adalah usaha untuk menunjukkan diri atau *narsisme* mereka, atau dalam kata lainnya, wanita itu sendiri berkeinginan untuk memperlihatkan lekuk tubuhnya di hadapan kamera. Walau pun kehadiran wanita dalam industri perfileman sudah bermula sejak awal industri ini berkembang, namun wanita lebih diingati tentang watak-watak yang dihidupkan oleh para pelakon hebat seperti Marilyn Monroe, Raquel Welch atau Jennifer Anniston yang turut mempamerkan bentuk tubuh yang mengiurkan. Keadaan yang sama berlaku kepada dunia perfileman Indonesia. Pengkaji merumuskan bahawa wanita dalam industri perfileman lebih dikenali kerana kecantikan dan keseksian berbanding kemampuan mereka dalam lakonan.

Selain itu, Sharipah Nur Mursalina (2017) telah menulis makalah yang membincangkan soal penggunaan perkataan dan ungkapan dalam dialog metafora melalui filem *Puteri Gunung Ledang* dengan menghujahkan bahawa masyarakat Melayu terkenal dengan watak yang lemah lembut dan sopan termasuklah dengan cara mereka bercakap dan bergaul. Dalam menyampaikan mesej, percakapan mereka juga secara tidak langsung menghadirkan makna yang berlainan dari makna asalnya. Berdasarkan hasil dapatan, terdapat pelbagai jenis penggunaan perkataan dan ungkapan dalam dialog metafora yang berorientasikan unsur semulajadi termasuklah anatomi, flora dan fauna, tingkah laku, barangan kemas dan makanan. Misalnya dalam penggunaan ungkapan metafora berunsurkan anatomi iaitu struktur tubuh badan manusia, haiwan ataupun tumbuh-tumbuhan banyak digunakan dalam filem tersebut. Contohnya penggunaan kata 'hati' yang bukan sahaja merujuk kepada fizikal malah merujuk juga kepada perasaan dan emosi manusia. Selain itu, metafora berunsurkan alam semulajadi misalnya 'gunung' yang merujuk kepada harapan atau impian yang ingin dicapai, metafora berunsurkan flora dan fauna yang berorientasikan haiwan misalnya 'jinak-jinak burung merpati' (pemalu) dan 'berpura-pura mencari ayam' (berpura-pura atau menyembunyikan sesuatu), metafora berunsurkan tingkah laku manusia atau haiwan misalnya 'junjung kasih' (menunjukkan kesetiaan kepada pemerintah) dan 'sudah kucincang kau' yang merujuk kepada menghancurkan kehidupan orang lain). Berdasarkan hasil analisis tersebut, membuktikan bahawa terdapat hubungan yang erat antara masyarakat Melayu dengan alam semulajadi yang dinyatakan dalam bentuk metafora.

Dalam perbincangan mengenai filem seram, terdapat juga kajian terhadap filem seram tempatan khususnya mengenai bentuk kepercayaan masyarakat terhadap kepercayaan mistik yang dihasilkan oleh Hani Salwah et al. (2016). Kajian tersebut telah membicarakan tentang berlakunya transformasi kepercayaan masyarakat Melayu yang meliputi tiga aspek kepercayaan utama antaranya kepercayaan tradisi, pegangan agama dan kepercayaan popular selain disebabkan perubahan dalam sains dan teknologi, sistem sosial, ekonomi dan politik yang tertumpu kepada tiga fasa kitaran filem Melayu bergenre seram iaitu fasa pertama (1957-1967), fasa kedua (1980-1990) dan fasa ketiga (2001-2011). Artikel ini mengemukakan permasalahan mengenai dunia perfileman bergenre seram yang di awal penerbitannya diterima ramai, kemudiannya mengalami perubahan apabila penciptaannya hanya berorientasikan keuntungan dan idea serta intipatinya sering diulang-ulang. Hal ini telah menyebabkan munculnya kritikan-kritikan yang tidak sedap didengar dan dibaca lantaran pengisian cerita yang murahan, klise malah kurang bermaruah (Wanda, 2012) dan tidak mempunyai falsafah dan tidak kritikal (Mohd Amirul et al., 2012). Kemudiannya,

Hantke (2007) mencadangkan supaya aspek agama dan budaya setempat ditambah ke dalam filem seram. Namun, wujud kecelaruan apabila budaya yang dibawa dalam filem tidak tepat dengan apa yang dipercayai oleh masyarakat secara turun-temurun walaupun terdapat filem-filem Melayu yang telah mengalami perubahan dari aspek teknikal. Berlatar belakangkan permasalahan ini, artikel ini telah mengemukakan tiga objektif antaranya untuk mengenalpasti elemen-elemen budaya seram tempatan Melayu, menjelaskan perubahan elemen-elemen budaya seram dan menganalisis faktor transformasi representasi budaya seram yang direpresentasikan menerusi filem Melayu bergenre seram. Kajian ini menggunakan kerangka teoritikal yang dibentuk berdasarkan gabungan teori representasi sosial (1961) oleh Sergie Moscovici dan model konseptual sistem kepercayaan masyarakat Melayu (Mohd Taib, 1989) yang memfokuskan bagaimana pemikiran sosial dan budaya sesebuah masyarakat serta kognisi representasi mengenai realiti kini dan sedia ada diubah melalui komunikasi. Kajian dan perbincangan yang dilakukan oleh Hani Salwah telah memperlihatkan bahawa wujudnya transformasi kepercayaan budaya seram semasa dalam kalangan masyarakat Melayu seperti yang diperkenalkan oleh Mohd Taib (1989) yang meliputi kepercayaan tradisional, agama dan popular. Selari dengan dapatan kajian Hani Salwah dalam konteks berlakunya transformasi dalam penghasilan dan terjemahan terhadap objek seram itu sendiri seperti kewujudan makhluk puntianak, yang tidak dilihat hanya sebagai makhluk yang menakutkan sahaja, sebaliknya menjadi watak emansipasi wanita yang mempunyai keupayaan untuk bertindak apabila kehidupan mereka diancam (Wahab, 2004). Watak yang menggerunkan tersebut dicipta sebagai antara saluran untuk wanita melepaskan rasa yang terpendam melalui suatu watak yang luar biasa.

METODOLOGI

Kajian ini menggunakan kaedah analisis tekstual untuk menganalisis skrip filem *Pontianak Harum Sundal Malam I* yang telah ditranskripsi daripada tayangan yang telah dirakamkan dalam bentuk cakera padat. Filem dilihat sebagai teks yang boleh dibaca melalui aspek-aspek filem seperti plot penceritaan, *mise-en-scene*, dan pemaparan watak, selain dialog dan visual. Secara keseluruhannya, kajian ini bergantung kepada analisis teks audio (dialog) dan visual (adegan) yang memfokuskan kepada watak wanita yang mempunyai keperibadian yang kuat, mempunyai kuasa dan pembuat keputusan. Pemilihan filem ini adalah berdasarkan persoalan, imej dan watak wanita yang ditampilkan oleh Shuhami Baba. Data kajian dalam filem ini dianalisis berdasarkan pendekatan feminisme pascamoden yang menyatakan bahawa wanita seharusnya memiliki sebuah bahasa feminin yang membolehkan mereka mengekspresikan diri sendiri. Pendekatan ini merujuk kepada penggabungan sistem teori feminis dengan teori pasca strukturalisme dan kepercayaan tentang konsep pascamoden itu adalah suatu pencapaian yang ideal. Sehubungan itu, pendekatan ini percaya, feminisme pascamoden telah melepasi pola pemikiran terbuka kelompok moden dan telah mempengaruhi kelompok feminisme sedia ada. Pelbagai cabang media hiburan termasuk filem memaparkan pendekatan ini dalam memperluaskan ideologi tersebut. Watak Xena dan *Lara Croft* daripada siri televisyen dan filem Hollywood menonjolkan watak 'hero' wanita, yang kemudiannya diterima luas seluruh dunia sama ada penonton lelaki mahu pun wanita yang sekaligus menukar peranan gender yang telah ditetapkan secara tradisional (Ratliff, 2016; Postmodern Feminism, 2015). Wanita dalam pendekatan ini dilihat mempunyai kekuatannya. Para feminis berpendapat bahawa wanita adalah pihak yang wajar untuk membicarakan soal kehidupan mereka berbanding lelaki,

justeru kehadiran pengarang wanita dilihat sebagai usaha untuk mengubah corak per lukisan wanita oleh pengarang lelaki.

DAPATAN DAN PERBINCANGAN KAJIAN

Shuhaimi Baba merupakan sutradara yang mengangkat isu-isu wanita serta menggunakan pendekatan feminisme dalam filem-filemnya. Dalam konteks ini, Shuhaimi Baba sebagai pejuang feminisme membawa pemikiran perjuangan wanita dalam mendapatkan haknya bagi mencetuskan kesedaran kepada masyarakat tentang hak dan kebebasan wanita seperti yang diperolehi oleh kaum lelaki. Beliau mengungkapkan kemelut dan pemberontakan watak-watak wanita demi meraih kebebasan serta memperjuangkan hak diri dan keluarga yang telah dirampas menerusi filem seram pertamanya. Berikut adalah hasil yang menunjukkan terdapat beberapa dialog dan visual yang menunjukkan gambaran tentang kekuatan dan kekuasaan wanita.

Ringkasan Plot Pontianak Harum Sundal Malam I (PHSM I)

Pontianak Harum Sundal Malam I mengisahkan tragedi yang berlaku dalam sebuah kampung bernama Paku Laris. Filem ini memaparkan latar tempat dua zaman yang berbeza iaitu di Paku Laris sekitar tahun 1940 yang suasana kampungnya damai dan tenang tanpa sebarang masalah, dan disokong dengan watak orang-orang kampung yang ramah dalam menjalankan aktiviti sosial seharian. Namun keamanan kampung tersebut bertukar menjadi huru-hara dengan kehadiran puntianak yang disangka jelmaan Mariam. Mariam seorang penari istana dan berstatus primadona yang cantik jelita tetapi telah dibunuh sewaktu sarat mengandung anak pertamanya angkara seorang lelaki kaya Marsani yang sekian lama menaruh cinta dan harapan terhadap Mariam. Selepas pembunuhan tersebut, Mariam kembali membalas dendam terhadap Marsani dan penduduk kampung dengan membunuh orang bawahan Marsani termasuklah isteri-isteri mereka, serta Juli, isteri kepada Marsani. Dendam puntianak berlarutan sehingga ke masa kini walaupun pekan Paku Laris sudah menjadi bandar moden yang dibangunkan oleh Marsani serta anaknya Zali dan Asmadi. Mariam masih terus memburu Marsani serta ahli keluarganya, dalam jelmaan puntianak dan kadangkala menjelma dalam tubuh Maria. Cerita berakhir apabila Marsani mengaku salah dan memulangkan kembali hak yang dirampasnya kepada Mariam dan keluarganya.

Wanita dalam Metafora

Dalam menyampaikan sesuatu makna, pengarang cenderung menggunakan unsur metafora ataupun perlambangan dalam kata-kata. Unsur metafora adalah kaedah penting bagi menggambarkan sesuatu pemikiran yang biasanya sukar diungkapkan dengan kata-kata tersurat. Menurut Kamus Dewan Edisi Keempat (2010), metafora adalah pemakaian kata-kata yang menyatakan sesuatu makna atau maksud lain daripada makna biasa atau makna sebenar perkataan berkenaan (sebagai perbandingan atau kiasan). Manakala Lakoff (1980) menjelaskan metafora sebagai cara untuk memahami dan mengalami sesuatu dengan cara memahami dan mengalami sesuatu yang lain. Dalam cubaannya melaungkan suara wanita yang dibisukan, sutradara Shuhaimi Baba dilihat telah menggunakan pendekatan metafora. Beliau telah menggunakan unsur *monster* atau makhluk hodoh sebagai perlambangan yang memberikan kekuasaan kepada watak wanita yang ditindas oleh watak lelaki, telah memberikan paparan feminis yang menarik dalam filem ini (Mohd. Ghazali, 2008). Watak puntianak yang digunakan oleh pengarang merupakan watak wanita yang teraniaya dan menjadi mangsa lelaki. Justeru, Shuhaimi Baba menciptakan watak yang luar biasa kuat

untuk membalas dendam dan menyuarakan api kemarahan mereka. Perwatakan *monster* yang diberikan kepada Mariam, seorang wanita cantik dan mampu menawan hati ramai lelaki termasuklah orang kaya Marsani, telah menukarkannya kepada seekor makhluk yang buruk dan menakutkan, kesan daripada kemarahannya terhadap nasib hidup teraniaya. Wanita itu tadi telah diberikan kuasa yang luar biasa melalui kehadiran perwatakan *monster* yang menakutkan serta menghuru-harakan kehidupan lelaki yang selama ini dianggap hebat, dan seterusnya menewaskan mereka (Haswida, 2006). Mariam yang mati tertikam dalam keadaan dirinya yang sedang mengandung bangkit kembali menghantui hidup Marsani dan keturunannya dalam bentuk atau jelmaan puntianak, kesan daripada kemarahan yang melampau terhadap haknya untuk hidup bahagia dirampas oleh Marsani. Hal tersebut dinyatakan melalui dialog Mariam sewaktu peristiwa rumah Mariam dibakar oleh orang kampung:

Mariam: Aku akan rampas apa yang kau rampas dari aku.
Kau takkan aku lepaskan. Engkau boleh hidup dalam kematian.
(PHSM I, 2004).

Pembentukan ayat-ayat yang berbaur kemarahan dan ketegangan seperti yang terlihat dalam dialog di atas, ditujukan kepada Marsani, lelaki yang beliau dendami. Ayat-ayat tersebut menunjukkan gaya bahasa yang digunakan oleh pengarang untuk menjelaskan dan mengungkapkan kemarahan Mariam. Daripada dialog tersebut, Mariam menegaskan bahawa beliau akan menuntut kembali secara kasar (rampas) apa jua hak miliknya yang telah diambil secara paksa oleh Marsani pada masa silam. Mariam bukan sahaja menyatakan pendiriannya tetapi telah memberikan amaran melalui ayat kedua dalam dialog di atas, bahawa Marsani akan menerima balasannya dan adalah mustahil untuk melepaskan diri. Kesan daripada dendam dan kemarahan itu serta kuasa *monster* yang dimilikinya, Marsani bakal hidup dalam mati, merupakan kiasan terhadap kehidupan yang tiada erti melainkan ketakutan dan ketidaktenteraman. Kuasa lelaki yang selama ini dimilikinya telah dimusnahkan oleh kekuasaan *monster* yang jauh melebihi kuasa manusia biasa apabila hak dirinya tidak dihormati. Dialog yang bersifat maskulin itu melambangkan sikap kewanitaan yang kian terbuka dan lantang dalam menyuarakan fikiran dan perasaannya.

Metafora berunsurkan flora dan fauna tertentu dalam masyarakat universal sering digunapakai untuk melambangkan tentang wanita, sama ada tentang perasaan dan keinginan mahu pun situasi serta penampilan mereka. Melalui *Pontianak Harum Sundal Malam I*, pengarah Shuhaimi Baba memasukkan unsur metafora flora secara visual sewaktu Mariam dan Sitam mati dibunuh oleh Marsani. Mariam merupakan seorang penari yang mendapat gelaran primadona dan dianugerahi mahkota oleh Raja. Sepeninggalan suaminya, yang menghantar barangan dagangan ke Surabaya, Mariam sering diganggu oleh Marsani yang sekian lama menyimpan perasaan terhadap Mariam. Dalam salah satu babak di mana Marsani datang ke rumah Mariam dengan tujuan memohon maaf atas perbuatannya selama ini, Mariam telah tertikam dan mati. Hartanya (surat tanah, mahkota, bonang dan gelang kaki) telah dirampas. Dalam babak ini, digambarkan bunga harum sundal malam telah disirami darah Mariam diiringi dengan tiupan angin kencang yang meninggalkan suasana yang suram dan kesan tragedi. Gambaran tersebut adalah suatu tanda tentang reaksi alam fauna terhadap peristiwa yang sangat menyayatkan hati itu. Metafora bunga harum sundal malam yang disirami darah melambangkan suatu keindahan yang kini dicemari, dizalimi dan

seterusnya dimusnahkan itu bakal mendatangkan kemarahan pada alam semulajadi yang mana kesannya adalah lebih dahsyat.

Bakat dan Kemahiran

Filem ini tertumpu kepada kehidupan wanita utama yang bernama Mariam. Mariam adalah salah seorang penari istana yang mempunyai keperibadian yang anggun, berwajah lembut berserta tingkahlaku yang sopan. Beliau juga digambarkan mempunyai kemahiran yang tinggi dalam permainan tari hingga beliau dianugerahkan gelaran Primadona oleh Sultan di negeri beliau. Berikut adalah dialog antara Mariam dengan Sultan semasa penganugerahan gelaran Primadona di istana:

SULTAN: Kini hadiah ini akan menjadi tanda pengiktirafan kepada kebolehanmu. Di saat ini, primadona adalah gelaran istana kepadamu.
(PHSM I, 2004).

Mengiringi gelaran primadona yang dianugerahkan kepada beliau, Mariam juga menerima sebuah mahkota, sepersalinan pakaian, kain limas dan gaji bulanan sebagai penghargaan, penghormatan dan pengiktirafan terhadap bakat dan kemahirannya. Berdasarkan petikan tersebut, kata 'pengiktirafan' merupakan kurnia atau pemberian yang diberikan oleh seseorang kepada seseorang. Dalam konteks ini, Sultan, seorang pemerintah negeri, mengumumkan pengiktirafan atas bakat luar biasa seorang wanita sebagai primadona, suatu situasi yang istimewa berbanding kelaziman pemberian hadiah dan gelaran kepada golongan kesatria lelaki yang berjuang melawan musuh dan menjaga keamanan negeri. Salah satu peristiwa penting yang menonjolkan kehebatan Mariam sebagai seorang penari ialah peristiwa di mana beliau telah menewaskan seorang penari lelaki yang mahu mencabar Laila dalam gelanggang tarian. Laila adalah salah seorang penari istana seperti Mariam dan beliau juga adalah sahabat baik kepada Mariam. Dalam kejadian itu, Mariam dan Laila mengadakan persembahan tarian di kampungnya, sebagaimana yang biasanya diadakan di istana untuk hiburan masyarakat di sekelilingnya. Persembahan mereka didahului oleh pembacaan hikayat oleh Tuk Selampit, selepas selesai pembacaan tersebut, barulah Mariam dan Laila muncul untuk menghiburkan penonton. Sedang mereka menari, tiba-tiba datang seorang penari lelaki membawakan gerakan yang mencurigakan dan mencabar para penari. Laila mencuba untuk melawan tetapi tewas. Melihat keadaan tersebut, Mariam telah tampil berlawan dengan penari lelaki tersebut dan kemenangan berpihak kepada beliau. Mariam juga menunjukkan kemahirannya yang luar biasa iaitu mampu terbang di atas canang atau disebut juga sebagai bonang, di mana aksi ini sangat dikagumi oleh khalayak yang menonton persembahan tarian itu.

Shuhaimi Baba turut memasukkan dan menonjolkan peranan bidan melalui watak Sitam, sahabat baik kepada Mariam. Bidan dalam masyarakat Melayu tradisional dan moden merupakan wanita yang dihormati dan sentiasa menjadi rujukan khususnya berkaitan dengan kesihatan wanita, kandungan serta kelahiran bayi. Sitam sebagai bidan dan sahabat baik Mariam, dari aspek bahasa atau dialog yang diujarkan tidaklah terlalu menyerlah feminismenya tetapi tindakan yang beliau ambil dalam menjaga keselamatan Mariam dan Laila serta usahanya menyelamatkan anak Mariam dalam situasi yang begitu cemas dan getir, merupakan sebuah keputusan yang nekad berlandaskan pengetahuan dan pengalaman beliau tentang bayi dan kandungan. Sitam telah mengambil tindakan pantas

dalam keadaan yang sangat terdesak, membelah perut Mariam, demi menyelamatkan bayi sahabatnya itu sebagaimana wasiatnya sebelum primadona itu menghembuskan nafas yang terakhir sebaik perutnya di belah. Pada era 1940an di Tanah Melayu ketika itu, belum lagi diperdebatkan isu feminisme atau hal ehwal hak wanita, tetapi Shuhaimi Baba, dalam karya ini memperlihatkan tahap pencapaian dan pemikiran golongan wanita ketika itu telah pun berada pada tahap tertentu serta tidak kurang pentingnya sumbangan mereka terhadap perkembangan masyarakat. Dapat dilihat dalam babak ini mengenai keutuhan tali persaudaraan wanita menerusi keintiman tali persaudaraan yang terjalin antara Mariam, Sitam dan Laila. Watak Sitam dan Laila sanggup mengotakan amanat terakhir Mariam sebelum beliau mati. Dalam amanat tersebut, Mariam telah meminta kepada kedua-duanya untuk menyelamatkan anak dalam kandungannya. Di sini dapat dilihat wujudnya pergelutan jiwa dan emosi dalam watak-watak tersebut apabila pada awalnya mereka menolak permintaan berani Mariam tersebut. Namun setelah diyakinkan dan atas dasar kasih seorang saudara, Sitam menggagahkan dirinya untuk membelah perut Mariam demi menyelamatkan waris keturunannya. Babak ini menunjukkan bahawa wanita mempunyai kekuatan jiwa dan mampu membuat keputusan dalam keadaan yang sukar apabila mampu membuang perasaan takutnya dalam keadaan yang terdesak.

Keperibadian dan Status

Berikut adalah babak di mana Mariam telah diculik oleh pekerja-pekerja Marsani:

Marsani: Primadona, kita pohon maaf diatas tindakan pekerja-pekerja kita.

(Mariam tidak menjawab, lalu keluar.)

(Terdengar jeritan kesakitan dan meminta tolong.)

Mariam: Kita pergi. Tolonglah!

Danial: Tak boleh jadi ini. Kita harus patah balik.

Mariam: Jangan! Kita teruskan saja.

Danial: Yalah. Yalah. Ya Allah! Sabar. Kenapa kaget sangat ini?

Mariam: Sabar?! Salahkan Mariam menari? Nafsu binatang!

Kurang ajar! Biadap! Kenapa diam? Mereka patut dibunuh.

(PHSM I, 2004).

Marsani telah memohon maaf kepada Mariam atas perbuatan para pekerja beliau yang disifatkan oleh Mariam sebagai biadap. Dalam permohonan maaf tersebut, Marsani tidak menyebut nama Mariam, tetapi menggunakan gelaran yang telah diberikan oleh Sultan iaitu Primadona. Terdapat dua perspektif tentang perkara ini: pertama, status Mariam dalam kalangan masyarakat telah meningkat, dihormati dan disanjung, malah digeruni, bukan sahaja kerana gelaran yang telah beliau miliki tetapi keperibadian dan kebolehan juga meletakkan Mariam pada kedudukan yang tinggi berbanding wanita lain dalam konteks sosiobudaya ketika itu; kedua, Shuhaimi Baba telah membawa kembali gambaran status penari istana yang dipandang tinggi dalam struktur masyarakat ketika itu, bukan hanya kerana kecantikan tetapi adalah disebabkan oleh perwatakan dan pembawakan diri golongan tersebut yang meletakkan mereka setara jika pun tidak lebih mulia berbanding dengan profesion lain ketika itu. Walaupun zaman itu, tanah air belum mencapai kemerdekaan tetapi cuba digambarkan tentang kedudukan wanita dan ruang dan bentuk kuasa tersendiri yang golongan ini miliki. Mereka telah mempunyai kerjaya,

berstatus tinggi dalam masyarakat yang sekaligus memberikan wanita ketika itu kemampuan untuk membuat keputusan terhadap dirinya dan keadaan di sekitar atau berkaitan langsung dengan diri sendiri. Hal ini digambarkan menerusi dialog (yang ditebalkan) daripada petikan di atas. Selain itu, diungkapkan oleh Mariam istilah seperti 'nafsu binatang,' 'kurang ajar,' 'biadap' dan 'mereka patut dibunuh' yang menampilkan sifat-sifat bahasa wanita yang terbuka dan keras yang merupakan kritikan tajam terhadap golongan lelaki yang tidak menghormati hak-hak individu dan seorang wanita. Berikut merupakan babak ketika Mariam dibunuh:

Sitam : Mar... Mariam.
Laila : Mar... Mariam.
Mariam: Laila. Selamatkan anakku. Selamatkan anakku.
Laila : Aku... Aku tak boleh buat. Aku tak boleh buat, Yam.
Sitam : Tak boleh... Tak boleh...
(PHSM I, 2004).

Keperibadian Mariam sebagai ibu yang penyayang juga terserlah disaat menghadapi kematiannya. Sifat penyayang merupakan sifat yang harus dimiliki oleh setiap individu dalam menjalani kehidupan sosialisasi. Namun, ciri-ciri wanita yang lemah lembut dan kasih sayang dianggap sebagai sebuah kelemahan wanita dari sudut pandangan barat. Dalam filem ini, kelembutan dan kasih sayang ibu merupakan bentuk lain daripada sebuah kekuasaan wanita terhadap suami dan anak-anaknya. Menerusi dialog di atas, Mariam direpresentasikan sebagai wanita yang mempunyai sifat keibuan yang telah terserlah terhadap anak dalam kandungan di sebalik kedudukan dan kuasa yang ada padanya.

KESIMPULAN

Bahasa filem dalam *Pontianak Harum Sundal Malam I* mengangkat martabat kaum wanita untuk setara dengan kaum lelaki dalam hal mengemudi kehidupan seharian secara verbal dan non verbal bagi mengurangkan jurang sistem kekuasaan lelaki dalam institusi sosial, ekonomi dan politik. Shuhaimi Baba selaku pengarah filem ini dan seorang wanita, telah menggarap idea yang begitu dekat dengan kepercayaan masyarakat Melayu yang meninggalkan impak dan kelainan kepada industri filem Malaysia. Genre seram yang dibawakannya telah menyemarakkan kembali penghasilan filem bentuk ini di Malaysia. Imej *monster* dan makhluk bukan manusia yang diberikan sifat kewanitaan yang turut diberikan ciri-ciri hero dan perwatakan yang tegas dan berkuasa hingga menimbulkan kekalutan dan ketakutan terhadap kaum lelaki yang diwakili oleh watak Marsani. Hal ini dapat dilihat pada awal cerita Marsani yang sering mengganggu kehidupan Mariam sehingga menyebabkan kematiannya sehinggalah ke babak akhir memaparkan Marsani melutut, menyembah dan merayu dalam tangisan agar Mariam memaafkan atas semua kesalahannya yang lalu. Pengakhiran yang tragis melalui filem ini memperlihatkan kelemahan dan keruntuhan kuasa dan empayar yang telah diterajui oleh kaum lelaki. Tetapi keruntuhan itu bukanlah suatu tragedi yang mudah melainkan wanita melalui Mariam, digambarkan perlu melalui suatu desakan dan kehendak dalaman yang tinggi dan luar biasa yang diterjemahkan melalui gerak tubuh dan dialog penuh kewanitaan tetapi berbaur ketegasan dengan keputusan di antara pilihan yang ada.

BIODATA

Norfaizah Ghazali merupakan pelajar Sarjana Sastera (Pengkajian Sastera dan Budaya) dan Felo Penyelidik Siswazah di Jabatan Bahasa Melayu, Fakulti Bahasa Moden dan Komunikasi, Universiti Putra Malaysia. Email: faizahghazali27@gmail.com

Fazilah Husin merupakan Pensyarah Kanan, Jabatan Bahasa Melayu, Fakulti Bahasa Moden dan Komunikasi, Universiti Putra Malaysia dengan pengkhususan kepakaran kepada Drama dan Teater serta kajian Sastera dan Budaya Melayu. Email: fazilahh@upm.edu.my

RUJUKAN

- Aimi Jarr, & Mohd Zamberi A. Malek. (2009). *Bermulanya filem Melayu*. Ampang: Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia (FINAS).
- Azlina Asaari, & Jamaluddin Aziz (2013). Mencabar ideologi maskulin: Wanita dan saka dalam filem seram di Malaysia. *Jurnal Komunikasi, Malaysian Journal of Communication*, 29(1), 113-126
- Hani Salwah Yaakub, Wan Amizah Wan Mahmud, & Mohd Shahizan Ali. (2006). Filem seram tempatan: Menelusuri perubahan kepercayaan masyarakat Melayu. *Forum Komunikasi*, 11, 65-86.
- Hantke, S. (2007). Academic film criticism, the rhetoric of crisis, and the current state of American horror cinema: Thoughts on canonicity and academic anxiety. *College Literature*, 34(4).
- Haswida Abu Bakar. (2006, Ogos). Filem seram medium pemberontakan. *Dewan Masyarakat* 2006, 62-63.
- Hein, C. (2006). *Laura Mulvey, visual pleasure and narrative cinema*. Munich, GRIN Verlag. Diperoleh dari <https://www.grin.com/document/65758>
- Kamus Dewan Edisi Keempat* (2010). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mohd Amirul Akhbar Mohd Zulkifli, Amelia Yuliana Abd Wahab, & Hani Zulaikha. (2012). The potential of Malaysia's horror movies in creating critical minds: A never ending philosophical anecdote. *International Proceedings of Economics development & Research*, 48, 174.
- Mohd. Ghazali Abdullah. (2008). Pemikiran Melayu dalam filem Malaysia abad ke-21. *Jurnal Melayu*, 3.
- Mohd Talib Osman. (1989). *Malay folk belief: An integration of disparate elements*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Moscovici, S., & Duveen, G. (Eds.). (2000). *Social representations: Explorations in social psychology*. Cambridge, United Kingdom: Policy Press.
- Norhayati Ab. Rahman. (2012a). Pemertabatan wanita dalam lentera mustika: Daripada lensa feminis. *MANU*, 18, 109-130.
- Norhayati Ab. Rahman. (2012b). *Puitika sastera wanita Indonesia dan Malaysia: Satu bacaan ginokritik*. Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia.
- Noorjan. (1994, Mei). Peranan Penulis Wanita di Malaysia Pada Dekad Transisi 1960-an & 1970-an. *Dewan Sastera* 1994, 34.
- PNM (Perpustakaan Negara Malaysia)*. (2001). Pengarah Wanita. Diperoleh dari http://www.pnm.gov.my/yangpertama/Seni_Cerita.htm
- Postmodern Feminism*. (2015, April 8). Diperoleh dari <http://www.customwritingservice.org/blog/postmodern-feminism/>
- Puntianak Harum Sundal Malam I (PHSM I)* (Video Compact Disc Filem.) (2004). Kuala Lumpur: Pesona Pictures Sdn. Bhd.
- Rahmat Edi Irawan. (2014). Representasi perempuan dalam industri sinema. *Jurnal Humaniora*, 5.
- Ratliff, C. (2016). *Postmodern Feminism*. Diperoleh dari www.irma-international.org/viewtitle/12865
- Rosnah Baharudin. (2003). *Wacana wanita Melayu dan sastera*. Bangi, Selangor: Penerbit UKM.

- Sharipah Nur Mursalina Syed. Azmy. (2017). Metaphorical words and expressions: Film reviews based on the dialogue in Puteri Gunung Ledang (The princess of Mount Ledang). *International Journal of English Linguistic*, 7(6), 221-227. doi: <https://doi.org/10.5539/ijel.v7n6p221>
- Showalter, E. (1982). Feminist criticism in the wilderness. In A. Elizabeth (Ed.), *Writing and sexual difference*. Chicago: University of Chicago Press.
- Siti Hajar Che Man. (2004, Januari). Ekspresi pengalaman wanita sebagai ciri asas dalam pembentukan citra wanita. *Dewan Sastera*, 39-48.
- Syamsul Kurniawan. (2013). Serapah dalam masyarakat Melayu Kampung Saigon Kota Pontianak. *Religi*, IX(1), 96-120. Diperoleh dari https://www.academia.edu/34510109/Serapah_dalam_Masyarakat_Melayu_Kampung_Saigon_Kota_Pontianak?auto=download. 3/1/18.
- Wahab Hamzah. (2004, Mei). Wanita dalam filem popular Yusuf Haslam. *Dewan Masyarakat*, 51-53.
- Zakaria Ariffin. (2004, Ogos). Puntianak pejuang feminisme. *Dewan Budaya*, 64-66.
- Zalila Sharif. (2004, Jun). Ambivalen dalam Ombak Bukan Biru. *Dewan Sastera*, 27-30.